

A KONVIVENCIA KIHÍVÁSAI

A vallási sokféleségről Kelet-Közép-Európában

Szerkesztette:

MÁTÉ-TÓTH ANDRÁS

L'Harmattan

Ez a mű a Creative Commons Nevezd meg! - Ne add el! - Így add tovább! 4.0 Nemzetközi Licenc feltételeinek megfelelően felhasználható.

<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/>

 CC BY-NC-SA 4.0

A konvívencia kihívásai. A vallási sokféleségről Kelet-Közép-Európában

The Challenges of Convivence. On religious diversity in Central and Eastern Europe

Edited by Máté-Tóth András

<https://orcid.org/0000-0002-2709-1411>

Vallástudományok / Religious studies (13037)

vallás, pluralizmus, Kelet-Közép-Európa

religion, pluralizm, Central and Eastern Europe

DOI: <https://doi.org/10.56037/978-963-646-153-9>

 Open Access

<https://openaccess.hu/>

A KONVIVENCIA KIHÍVÁSAI

A KONVIVENCIA KIHÍVÁSAI

A vallási sokféleségről Kelet-Közép-Európában

Szerkesztette:

MÁTÉ-TÓTH ANDRÁS

A kötet a HUN-REN-SZTE „Convivence” Vallási Pluralizmus Kutatócsoport támogatásával jelent meg.

© Szerzők, Szerkesztő, 2024
© L'Harmattan Kiadó, 2024

ISBN 978-963-646-153-9

A kiadásért felel a L'Harmattan Kiadó igazgatója.

A kiadó kötetei megrendelhetők, illetve kedvezménnyel megvásárolhatók:
L'Harmattan Könyvesbolt
1053 Budapest, Kossuth L. u. 14–16.
www.harmattan.hu

Tartalom

Bevezetés	7
Sokféle sokféleség Máté-Tóth András	11
Sebzettség és reziliencia László Tamás – Gyorgyovich Miklós	39
A vallási sokféleség hatása a regionális fejlődésre Közép-Európában Balassa Bernadett	73
A vallási pluralizmus társadalomlélektani vonatkozásai Szilárdi Réka	95
Reziliencia – vallás – közösség Figus-Illinyi Rita	119
Az új vallási mozgalmak sokfélesége Nemes Márk	141
A vallási pluralizmus dimenziója az Európa Tanács Parlamenti Közgyűlés beszédeiben 1991–2023 között Wimmer Krisztina	165
Pluralizmus Kelet-Közép-Európában – régiók Csikós Nándor	191
Hillsongizáció: vallási ökumenizmus vagy spirituális globalizáció? Povedák Kinga	219
A MAVALLKA adatbázis 2015 és 2023 között Barcsa Krisztina – Fülöp Tiffany	239

A pluralizmus a modern vagy posztmodern társadalmak magától értetődő jellegzetessége. A társadalmi, kulturális és vallási sokféleség természetesen jelen volt az egész európai történelem során, az utóbbi évtizedek csupán felerősítették a pluralizmust, még hozzá két szempontból mindenképpen. Egyrészt az európai társadalmakon belül a korábbiaknál sokkal nagyobb számú nem őshonos lakos él. A globális migráció érezteti hatását. Másrészt pedig a sokféleség tudata, a közbeszédben való jelenléte is a korábbiaknál sokkal intenzívebb, nem utolsósorban a szociális média révén, amely a sokféleséget azok számára is testközelbe hozza, akik egyébként viszonylag homogén közösségekben élnek. Továbbá egyfajta inverz tudatosulás révén, mert számos politikai erő és közéleti influenszer a sokféleséget fenyegetettségként tárgyalja, ami révén a sokféleség ténye folyamatos tárgyalási téma. A sokféleség olyannyira alapténye a kortárs társadalmaknak, hogy voltaképpen nem is tekinthető egy bizonyos témának, sokkal inkább a modern társadalom paradigmatisma jellegzetessége. Ez azt jelenti, hogy bármely társadalmi kérdéstről legyen szó, a pluralizmus vonatkozásait nem lehet figyelmen kívül hagyni.

Ebben a gyűjteményes kötetben olyan tanulmányokat bocsájtunk közre, amelyek társadalmi és kulturális pluralizmus egy bizonyos dimenziójával foglalkoznak, nevezetesen a vallási sokféleséggel. E témáról már számos hazai és nemzetközi tanulmány olvasható, ezért egy újabb kötet közreadását külön is szükséges megindokolni. A jelen kötet egyik legfontosabb sajátossága az inter-, illetve transzdiszciplináris megközelítés. A benne szereplő tanulmányokra nem csak az jellemző, hogy más-más társadalomtudományi diszciplína alapján íródtak, a kultúrantropológiától s geoinformatikáig, a szociológiától a társadalomlélektanig. Ezen túlmenően az is jellemző, hogy az itt közölt tanulmányok sokéves transzdiszciplináris együttműködés és együttgondolkodás eredményei, vagyis a tanulmányokon belül is tetten érhető az elméletek és a módszerek sokfélesége. A HUN-REN-SZTE Convivencia Vallási Pluralizmus Kutatócsoport 2019 óta foglalkozik a társadalmi és vallási pluralizmus értelmezéseinek és tényeinek kutatásával. Az együttműködő munkatársak hétről hétre megvitatták a felmerült téziseket, és közösen értelmezték a saját kutatásokból származó adatokat. Így a kutatócsoport vitáinak fő jellemzője az lehetett, hogy a témát

felvető munkatárs bevezetőjéhez a többi jelenlévő mind a saját diszciplinájának irodalma és elmélete alapján szólott hozzá, ami rendkívüli módon tágította a perspektívákat és árnyaltabbá tette az értelmezéseket. A pluralizmusról plurális nézőpontok érvényesítésével tárgyalhattunk.

A kötet megjelentetését egy további érv is alátámasztja, ami a kelet-közép-európai régió kortárs viszonyaira történő fókuszálásból fakad. A vallási pluralizmusról szóló szakirodalom ugyanis elsősorban nem az említett régióval foglalkozik, másrészt általában olyan elméleti megközelítéseket használ, melyek a régión kívül eső kulturális tapasztalatokra alapozódtak. A Convivence kutatócsoport kialakította a régió újszerű értelmezésének kereteit, amely a régió köztességi geokulturális és geopolitikai státusára alapoz, amit Máté-Tóth András nyomán sebzett kollektív identitásként azonosítunk. A társadalmi és vallási pluralizmus vonatkozásait mi erre és az így felfogott régióra vonatkoztatva tárgyaljuk, amely egészen újszerű megközelítés.

Végül a kötet harmadik sajátossága az, hogy egyszerre figyelembe veszi az auto- és heterointerpretáció vonatkozásait. Más szóval egyszerre koncentrál a vallási közösségek egymás közötti, egymáson belüli és a társadalom többi dimenziójára vonatkozó sokféleségére. Ezek alapján talán nem túlzás állítani, hogy e gyűjteményes kötettel újszerű módon járulunk hozzá a kulturális és vallási sokféleség megközelítéseéhez és értelmezéseéhez.

A kötet bevezető tanulmánya a társadalmi és a vallási sokféleség sokféle dimenziójáról értekezik, valamint a vallásokon belülről és kívülről közelítő értelmezések összefüggéseiről. A modernitás Európára nézve bizonyosan általános társadalomértelmezési keretét nem figyelmen kívül hagyva Máté-Tóth András a kelet-közép-európai régió folyamataira és önértelmezésére koncentrálna a sebzett kollektív identitást tekinti a sokféleség megfelelő értelmezési keretének. Ehhez szorosan kapcsolódik László Tamás és Györgyovich Miklós tanulmánya, amely a régió sebzettség alapjellegzetességét igazolja Európa 34 országában végzett közvéleménykutatási adatokra alapozva. A harmadik tanulmányban Balassa Bernadett szintúgy a régió keretein belül vizsgálja a vallási diverzitás és a vallásgyakorlás intenzitása közötti kapcsolatokat, továbbá kimutatja, hogy a vallásgazdaságtanból ismert racionális döntésemélet erre a régióra nem, vagy csak jelentős megszorításokkal érvényesíthető. Szilárdi Réka a vallástudomány és a társadalomlélektan elméleteire alapozva tárgyalja a pluralizmusból fakadó kihívásokra adott eltérő válaszlehetőségeket, külön figyelmet szentelve a posztmodern, illetve metamodern társadalomfelfogásból adódó vonatkozásoknak. Figus-Illinyi Rita a reziliencia és a vallás kapcsolódásairól írt tanulmányával szorosan kapcsolódik a régió legfőbb markerének, a kollektív sebzettségnek lélektani vizsgálatához a plurális társadalom belső dinamikáit elemezve. Tanulmányával a reziliencia manapság igen elterjedt

fogalmát tisztázza és egyértelműsíti, alapot teremtve ezzel a vallási sokféleség sajátos megközelítésű elemzésének. Az említett tanulmányok inkább elméleti megközelítésűek, jóllehet egyikből sem hiányoznak a saját kutatási eredmények elemzései vagy jelentős nemzetközi kutatások másodelemzései. Bemutatják és a gyakorlatban érvényesítik a vallástudomány inter- és transzdiszciplináris jellegét, következetesen fókuszálva a KKE-i régió kulturális hagyományaira és jele kihívásaira.

A kötet többi írása változatos esettanulmányokat tartalmaz, mindazonáltal teljes mértékben illeszkedik a kötet vállalt regionális és elméleti keretéhez. *Nemes Márk* a vallási sokféleség elemzésében nem a nagy egyházakra, hanem a régióban a rendszerváltást követően felerősödött mértékben jelenlévő új vallási közösségekre koncentrál. *Wimmer Krisztina* az Európa Tanács Parlamenti Közgyűlésein elhangzott KKE-i régió országait képviselő felszólalók beszédeit elemezve azt mutatja ki, hogy ezekben a traumatikus emlékezet milyen intenzitással és a vallással milyen összefüggésben érhető tetten. Kvalitatív szövegelemző program alkalmazásával készült elemzésében a politológia és a vallástudomány elméleteit alkalmazza. *Csikós Nándor* geoinformatikai megközelítésben elemzi a régió vallási és felekezeti sokféleségének jellegzetességeit, valamint bemutatja a régió legfrissebb népszámlálási eredményeinek egymáshoz igen hasonló trendjeit. Elemzései meggyőzően igazolják, hogy a geoinformatika olyan eszközöket és módszereket kínál, amelyek segítségével jobban megérthetők a vallási jelenségek a maguk térbeli és időbeli kontextusában. *Povedák Kinga* a magyarországi hillsongizáció folyamatát vizsgálja kultúrantropológiai módszerekkel. Azt a tendenciát mutatja be, amelyben a felekezetek és közösségek által énekelt saját dalok sokféleségét előnti a felekezeti határokat átívelő elsősorban Amerikából származó univerzális és uniformizáló dalkincs. A kötet zárótanulmánya *Barcsa Krisztina és Fülöp Tiffany* írása a MAVALLKA nevű adatbázisról, amely a magyarországi vallási közösségek összességét térképre helyezve mutatja be és teszi geoinformatikai szempontból is kutathatóvá.

Mind az elméleti megközelítésű tanulmányok, mind az esettanulmányokat bemutatók egyaránt azt igazolják, hogy a vallási sokféleség mint a társadalmi és kulturális sokféleség egyik dimenziója eredményesen elemezhető és értelmezhető a vallástudomány inter- és transzdiszciplináris megközelítéseivel. Nem különben azt is, hogy a vallási sokféleség megismerése és megértése jelentősen hozzájárulhat a társadalmi sokféleség megértéséhez a kezeléséhez.

Szeged, 2024. május 13.

Máté-Tóth András

Pluralizmus Kelet-Közép-Európában – régiók

CSIKÓS NÁNDOR

BEVEZETÉS

A globalizáció és a technológiai fejlődés is folyamatosan befolyásolja a vallások, vallási felekezetek térbeli eloszlását és a sokféleségüket. Vallási hagyományok és gyakorlatok általában az adott terület földrajzi, társadalmi és történelmi kontextusában gyökereznek. A vallási sokféleség mérése és nyomon követése egyre fontosabbá válik világszerte (Pew Research Center 2022; Warf – Vincent 2007), például az Egyesült Államokban (Eck 2001; Warf – Winsberg 2008), Ázsiában és Ausztráliában (Bouma – Ling – Pratt 2010), valamint Európában (Dövényi – Németh 2014; Ferrari – Pastorelli 2012; Monnot – Stolz 2014; Pollack 2008; Vertovec 2007). Kelet-Közép-Európa vallási sokféleségét vizsgálták, a Balkántól a Balti régióig.

Kelet-Közép-Európa egy nagyobb régiója a kontinensnek, három tenger, a Balti-, az Adriai- és a Fekete-tenger között határolható le. Ennek a régiónak a lehatárolása igen bonyolult, sokféle meghatározása létezik. Gerard Delanty neves történész (Delanty 2015; 2018) hat régióra osztotta a kontinensen, két fő szempont alapján, az első a kulturális, amely a történelmi gyökerekre utal, a második pedig a modernkor egyedi jellemzőit veszi figyelembe. Az ő definíciói alapján megfogalmazott határokat vettük mi is figyelembe. Egész Európa határvidékének tekinthető ez a terület, amelyet kulturális értelemben mind a nyugati, mind a keleti kereszténység egyszerre befolyásol (Balibar 2004). A határvidék fogalma azt jelenti, hogy ebben a térségben különböző régiók találkoznak, amely bonyolult színteret jelent az államszervezetek, piacok, társadalmi és kulturális intézmények, valamint nemzeti identitás szempontjából. Ennek megfelelően a geopolitikai vagy történelmi régiókat csak úgy lehet vizsgálni, ha figyelembe vesszük annak kapcsolatait a szomszédos régiókkal. Tehát Európa régióit inkább egy több tényező által összekötött egységként kell kezelni, nem pedig elszigetelt különálló egységként (Delanty 2018). Ebben a régióban számos vallási felekezet megtalálható, beleértve a római katolikus, református, evangélikus, ortodox, iszlám és huszita vallásokat, valamint a vallás nélkülieket, akik száma egyre növekszik (Cipriani 2011).

Különböző tényezők formálták a vallási felekezetek térbeli eloszlását Kelet-Közép-Európában az elmúlt évtizedek során. Az első és második világháborúk óriási hatást gyakoroltak a felekezetek térbeliségére, míg a kommunizmus nem feltétlenül a térbeli eloszlásuk tekintetében volt meghatározó, hanem inkább a hívők számában. Ami a sokféleség és pluralizmust illeti, a posztkommunista államokat speciális régióként kell kezelni. A posztkommunista Európa általában olyan térségként van jellemezve, ahol a vallás újraéledése figyelhető meg a 1989-es rendszerváltás után, és az egyház és állam közötti ellentétek erősödtek. Ennek ellenére általában növekvő sokféleség mutatkozik a vallási felekezetekben. Ennek egyik oka, hogy a nagy egyházak próbálták visszaszerezni a hívőiket, míg számos kisebb egyház jelent meg, akik alternatívát kínáltak a nagyobb egyház hívőinek vagy felekezetnélkülieknek. Egy másik csoportba tartoznak azok az országok, ahol az utóbbi pár évtizedben háború zajlott (például a posztjugoszláv országok), ahol a vallási hovatartozás a nemzeti identitást is jelentette. Az említett történelmi és közelmúltbeli traumák nem csupán említésre méltók, hanem összességében is jelentős hatással vannak Kelet-Közép-Európa társadalmaira.

A vallási sokféleség jellemző Kelet-Közép-Európa országaiban, mivel a régió számos olyan országot foglal magában, amelyek gazdag felekezeti hagyományokkal rendelkeznek (például katolikus, ortodox, protestáns, muszlim stb.), melyek már hosszú ideje jelen vannak a térségben (Sealy *et al.* 2021). Másrészt, olyan országok is a régió részei, ahol rendkívül monolitikus vallási közeg alakult ki, ahol a lakosság több mint 90%-a egyetlen felekezethez tartozik (például „katolikus” Lengyelország és „ortodox” Románia), illetve olyan országok, ahol sokféle vallási felekezet vagy jelentős ateista népesség van jelen (például Magyarország, Csehország és Észtország). Fontos megérteni, hogy ez a sokféleség történelmi alapokon nyugszik, melyek nem sokat változtak a XX. század óta (Zrinščak 2014).

A vallástudomány évtizedek óta számos megközelítést és módszertant alkalmaz a vallások, felekezetek tanulmányozására és kutatására. Azonban az utóbbi időben számos tudomány területén egyre növekvő figyelmet kapnak olyan modern technológiák, mint például a geoinformatika. Vallási témájú kutatásokban még igen kevesen alkalmazzák ezt a tudományágat. A geoinformatika olyan eszközöket és módszereket kínál, amelyek segítségével jobban megérthetjük a vallási jelenségeket térbeli és időbeli kontextusukban.

Ez a fejezet a vallástudományban alkalmazott geoinformatikai eszközökről és módszerekről szól. Célja, hogy bemutassa, hogyan segíthet a térinformatikai és a geográfiai elemzés abban, hogy mélyebben megértsük a vallási felekezetek idő és térbeli változásait, összefüggéseket fedezzünk fel a vallási jelenségek és más társadalmi, kulturális vagy földrajzi jelenségek között. A következő fejezetekben

áttekintést nyújtunk az alkalmazott geoinformatikáról a vallástudományban. Különbő példakon keresztül bemutatjuk, hogyan lehet a térbeli adatokat és eszközöket felhasználni a vallási jelenségek elemzésében és értelmezésében. Emellett megvizsgáljuk, milyen lehetőségek és kihívások rejlenek a vallástudomány és a geoinformatika közötti kapcsolatban.

A társadalmi és vallási sokféleségnek számos dimenziója közül háromra koncentrálunk ebben a fejezetben. Az első a vallási diverzitás leíró elemzése, a második a történelmi határmezsgyék és a vallási sokféleség összefüggései. Ebben a kettőben kiemelten geoinformatikai módszerekkel és elméletekkel dolgozunk. A harmadik elemzés a népszámlálás vallási adatainak nemzetközi összehasonlítása, amely azt igazolja, hogy a magukat vallási közösséghez tartozóknak mondók aránya a vizsgált társadalmakban eltérően változik, mégis a korábbi adatok alapján viszonylag nagy pontossággal sikerült megbecsülni a 2022-es magyarországi megoszlásokat.

VALLÁSI FELEKEZETEK DIVERZITÁSA KELET-KÖZÉP EURÓPÁBAN

Vallási diverzitás térbeli vizsgálata

Ahhoz, hogy megértsük és értelmezzük a vallási pluralizmus térbeli trendjeit Kelet-Közép-Európában, fontos térképes ábrázolást használni és térbeli elemzéseket végezni. Ez azért fontos, mert a térbeli ábrázolás segít látni és értelmezni a különböző vallási csoportok eloszlását és jelenlétét a régióban. Ezáltal könnyebben felismerhetjük az egyes vallási közösségek területi eloszlását, valamint az esetleges vallási sokszínűség és együttélés mintáit a régióban. A 2011-es népszámlálási adatbázist 13 ország település szintjén (LAU1) állítottuk össze. A vallási sokféleség térbeli eloszlásának méréséhez kettő mutatót használtunk: a Richness-indexet és a Simpson Diverzitás Mutatót. Mindkét mutató értékeli a sokféleséget, és 1949-ben Simpson dolgozta ki (Simpson 1949). Más diszciplínák is alkalmazzák ezt az indikátort, például a gazdaságtanban a Herfindahl–Hirschman-indexe (Rhoades 1993) vagy a Pew Research Center Globális Vallási Diverzitás Mutatója (Pew Research Center 2022). Három országot, a „katolikus” Lengyelországot, az „ortodox” Romániát és a sok felekezettel rendelkező Magyarországot választottuk ki elemzésre – a jelenlegi és történelmi nemzeti határok viszonylatában is megvizsgálva (ANOVA-teszt).

A következők voltak a célok: (i) egyedi és egységes vallási felekezeti adatbázis létrehozása Kelet-Közép-Európában és a vallási pluralizmus térbeli vizualizálása, (ii) a vallási felekezetek és etnikumok közötti kapcsolat elemzése, (iii) a vallási sokféleség és a történelmi nemzeti határok kapcsolatának vizsgálata.

A vizsgálat földrajzi kiterjedése és a felhasznált adatbázisok

A regionális léptékű tanulmány területe Kelet-Közép-Európát foglalja magában a Balkántól egészen a Balti-térségig (13 ország). Ez a régió a Szovjetunió nyugati határa volt, és rendkívül eseménydús történelmi múlttal rendelkezik. A nemzeti határok többször is változtak, ahogy a lakosság és azzal együtt a vallási hovatartozás is. Ahogy említettük az országos léptékű elemzés Magyarország, Lengyelországot és Romániát foglalja magában. Ezeket az országokat azért választották ki, mert Magyarország nagyon sokféle vallási felekezet és etnikum otthona, Lengyelország lakóinak nagy része római katolikus, míg Románia túlnyomórészt ortodox. Mindhárom ország nemzeti határai többször változtak az 1900-as évek folyamán.

A 2011-es népszámlálási adatok szolgálják a kutatásunk alapját. Minden ország több témakörben készítette el a felmérését, ezekből a vallási és etnikai kapcsolódású adatokat használtuk fel.

1. táblázat. Az elemzett országok listája és a 2011-es népszámlálások weboldala

Ország	Nemzeti népszámlálás weboldala
Észtország	https://www.stat.ee/en/statistics-estonia/population-census-2021
Litvánia	https://osp.stat.gov.lt/2011m.-visuotinis-gyventoju-ir-bustu-surasyimas
Lengyelország	https://stat.gov.pl/en/databases/
Cseh Köztársaság	https://vdb.czso.cz/vdbvo2/faces/en/index.jsf?page=statistiky#katalog=33476
Szlovákia	https://slovak.statistics.sk/wps/portal/ext/themes/demography/census/indicators/
Magyarország	https://www.ksh.hu/nepszamlalas/detailed_tables
Románia	https://www.recensamantromania.ro/
Szlovénia	https://www.stat.si/Popis2011/eng/Popul.aspx?lang=eng
Horvátország	https://web.dzs.hr/arhiva_e.htm
Szerbia	https://data.stat.gov.rs/?caller=3102&languageCode=en-US
Bosznia-Hercegovina	https://popis.gov.ba/
Montenegró	http://monstat.org/eng/page.php?id=1708&pageid=1708
Albánia	http://databaza.instat.gov.al/pxweb/en/DST/

Minden adatbázis elérhető az országok statisztikai hivatalainak a weboldalán (1. táblázat). Ezeknek a honlapoknak a módszertana minden felmérés esetében elérhető. Lettországot nem vizsgáltuk, mivel a felekezeti hovatartozás adatai nyilvánosan nem hozzáférhetők.

Az országok településeinek geoinformatikai adatbázisa elérhető az Eurostat weboldalán (Eurostat 2022). Az összes állományt egyesítettük, szerkesztettük és átalakítottuk, hogy egy egységes adatbázist hozzunk létre, amely több mint 7000 egységet (település) tartalmaz.

A történelmi nemzeti határokat a Max Planck Demográfiai Kutatások Intézete és a Rostocki Egyetem Geodéziai és Geoinformatikai Tanszéke (MPIDR and CGG 2013) hozta létre 1900-as évekre több időpontban. A 1900-as év lett a referencia év, mert az az időszak még a két világháború előtti. A háborúk jelentősen megváltoztatták Lengyelország és Románia nemzeti határait és demográfiai összetételét. 1930-as nemzeti határok adatbázisát is felhasználtuk.

Az egységes népszámlálási adatbázist összezsacoltuk a települések állományával, így már térbeli elemzésekre alkalmassá váltak adataink. Webtérképet készítettünk annak érdekében, hogy regionális szintű eredményeink mindenki számára elérhetővé váljanak. A webtérkép létrehozása az ArcGIS Online alkalmazásban történt, amelynek rétegei, jelmagyarázatai, adatkönyvtárai, exportálási lehetősége és részletes attribútumokkal ellátott felugró ablakai vannak. A webtérkép az alábbi linken érhető el: <https://www.convivence.eu/research/projects>.

A diverzitás mérése az ökológiából származik, Simpson 1949-ben készítette ezt az indexet. Más diszciplínák is átvették ezt az indexet, például az ökonómiában a Herfindahl–Hirschman-indexet vagy a Pew Research Center Globális Vallási Sokféleség Indexe. A Richness-index (RI) megmutatja a különböző vallási felekezetek vagy nemzetiségek számát egy településen. A Simpson Diverzitás Index (SDI) értéke 0 és 1 között változik, minél nagyobb az érték, annál nagyobb a minta sokfélesége. A számításokat minden településre Microsoft Excel szoftver segítségével végeztük el.

$$SDI = 1 - \sum(n(n-1) / N(N-1))$$

Ahol n az egy vallási felekezethez tartozó összes tag száma, N pedig az összes vallási felekezet tagjainak teljes száma.

A kelet-közép-európai diverzitás számítások regionális szinten az öt leggyakoribb vallási felekezeten alapulnak (római katolikus, evangélikus, református, ortodox, muszlim). A vallási felekezetek és etnikumok közötti kapcsolat statisztikai elemzése országos szinten (Magyarország, Lengyelország, Románia) település szinten végeztük el az IBM SPSS Statistics 20 szoftverben. Az adatok normáloszlását a Kolmogorov–Smirnov (Smirnov 1939) és a Shapiro – Wilk (Shapiro – Wilk 1965) tesztekkel ellenőriztük, és megállapítottuk, hogy az adatok nem normáloszlásúak. Ez esetben a nem parametrikus Spearman-rangkorrelációt érdemes használni (Kendall 1994).

Lengyelország és Románia területét több részre osztottuk a 1900-as és az 1930-as évi nemzeti határok alapján. Az ANOVA (Analysis of Variance) teszt egy statisztikai eljárás, amelyet változók közötti különbségek vagy változékonyság elemzésére használnak egy vagy több független változó szerinti csoportok között. Az ANOVA-teszt azt vizsgálja, hogy a csoportok közötti átlagos különbségek mennyire eltérőek a véletlenszerű változékonyságtól. Ezt általában kísérleti vagy megfigyelési adatok elemzésére alkalmazzák annak érdekében, hogy meghatározzák, van-e szignifikáns különbség a csoportok között, és ha igen, melyik csoport(ok) különbözik egymástól (Kaufmann – Schering 2014).

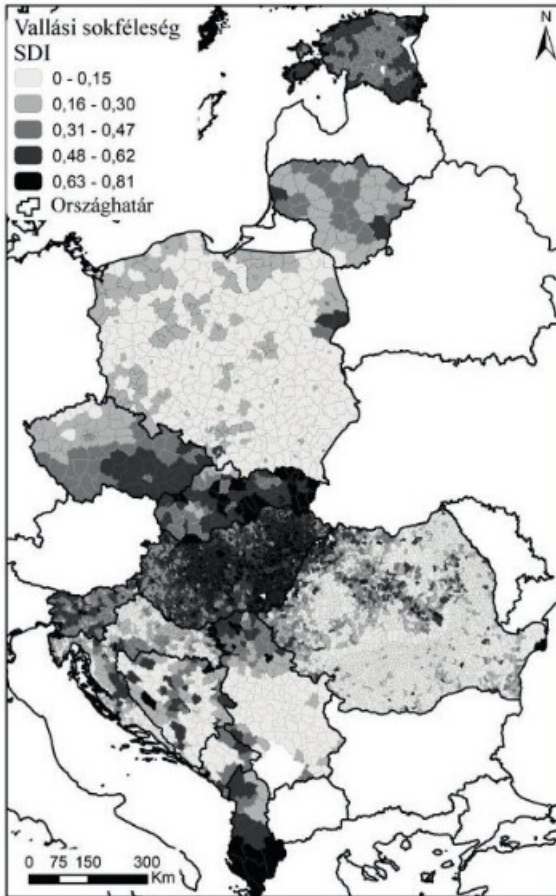
EREDMÉNYEK

Regionális, Kelet-Közép-Európa szintű elemzés eredményei

Ebben a részben bemutatjuk a regionális és országos szintű elemzéseken alapuló eredményeinket, a domináns vallási felekezeteket, a felekezetek sokféleségének térbeli eloszlását, a felekezetek és etnikumok közötti kapcsolatot, valamint a történelmi nemzeti határok fontosságát.

Ahogy azt a bevezetésben leírtuk, Kelet-Közép-Európa nagyon sokféle vallási felekezet található, mint a római katolikus egyház által dominált régiók, például Lengyelország, Litvánia és Horvátország. Magyarország nagy része római katolikus, de néhány térségben valamely más keresztény felekezet a domináns.

1. ábra. Öt vallási felekezet (római katolikus, evangélikus, református, ortodox, muszlim) diverzitása település szinten Kelet-Közép-Európában

Az ortodox vallás dominál Romániában (kivéve a magyarok által lakott területeket), Szerbiában és Montenegróban. Muszlim vallás dominál két országban, Albániában és Bosznia-Hercegovinában, de nem homogén, római katolikus és ortodox vallás is megjelenik néhány régióban. Csehországban és Észtországban a lakosság nagy része felekezet nélküli.

A 1. ábrán látható a vallási sokféleség térbeli eloszlása a Simpson-diverzitás index alapján, ami részletesebb képet ad a vallási felekezetek eloszlásáról Kelet-Közép-Európában. Lengyelország, Románia és Dél-Szerbia részein az SDI alacsony vagy közel a nulla értéket mutat, ami azt jelenti, hogy egy vallási felekezet a domináns a területen. Albánia, Észtország, Magyarország és Szlovákia több régiójában viszonylag magas SDI értékek mutatkoznak.

Vallási és etnikai sokféleség Magyarországon

SDI értékek alapján Magyarországon a vallási felekezetek egyenlőtlen eloszlása figyelhető meg, az ország keleti és középső része a legváltozatosabb (legmagasabb SDI = 0,82), míg a nyugati rész homogénebb (legalacsonyabb SDI = 0,07). Az etnikumok sokfélesége más térbeli eloszlást mutat, a legváltozatosabb régiók a román, ukrán és szlovák határok mentén, valamint az ország délnyugati részén találhatók (legmagasabb SDI = 0,82). Az etnikumok legkisebb SDI-je nulla, ami azt jelenti, hogy van olyan település, ahol csak egy etnikum él. A vallási felekezetek és az etnikumok száma nagyon hasonló térbeli eloszlást mutat Magyarországon. A legtöbb vallási felekezet száma egy településen (15) az Alföldön és a fővárosban, Budapesten található.

Pozitív szignifikáns korreláció figyelhető meg a vallási felekezetek és az etnikumok száma között ($r = 0.74$, $p = 0.01$, $n = 3154$). Az etnikumok száma és a vallási felekezetek SDI értéke között is pozitív szignifikáns kapcsolat mutatkozik ($r = 0.305$, $p = 0.01$, $n = 3154$), de a korrelációs koefficiens jóval alacsonyabb értékű, mint az előző esetben. Az etnikumok SDI értéke nem mutat szignifikáns korrelációt sem a vallási felekezetek számával, sem a vallási felekezetek SDI értékével.

2. táblázat. A sokféleség és a vallási felekezetek, valamint az etnikumok száma közötti Spearman-korrelációs elemzés eredményeit Magyarországon

	Etnikumok száma	Etnikumok Simpson-diverzitása	Elemsszám
Felekezetek száma	0.74**	Nem szignifikáns	3154
Felekezetek Simpson-diverzitása	0.305**	Nem szignifikáns	3154
Elemsszám	3154	3154	

** Szignifikáns 0.01 szinten

Vallási és etnikai sokféleség Lengyelországban

A vallási felekezetek és etnikumok alapján Lengyelországban egy homogén magrégió található, ahogyan Magyarországon is. A vallási felekezetek SDI értékének térbeli eloszlása sokkal magasabb Fehéroroszország, Oroszország, Németország és Csehország határainak környékén. A legmagasabb értékek Bielsko-Biala és Bialystok környékén (SDI = 0,51) figyelhető meg. Az etnikumok SDI értéke esetében homogénebb eloszlás figyelhető meg a magrégió

kívül, a legváltozatosabb területek Fehéroroszország, Oroszország, Balti-tenger partvonalának és Csehország határainak környékén találhatók. A legváltozatosabb hotspotok etnikumok tekintetében Białystok, Katowice környéke (50 km), Suwałki és Gdynia-Gdansk környéke (50 km) ($SDI = 0,59$) találhatók. A vallási felekezetek száma magasabb a nagyobb városokban és a nemzeti határhoz közel, a legmagasabb szám 12. A különböző etnikumok száma másfajta térbeli eloszlást mutat, a magasabb számok megjelennek Białystok, Katowice környékén (50 km), Suwałki, Gdynia-Gdansk környékén (50 km) és Varsó környékén (legmagasabb szám = 24).

Lengyelország esetében négy pozitív szignifikáns korrelációt mutattunk ki az etnikumok és vallási felekezetek között (3. táblázat). A legmagasabb korreláció ($r = 0,73$, $p = 0,01$, $n = 369$) az etnikumok és vallási felekezetek száma között mutatkozik. A második legmagasabb kapcsolat az etnikumok és vallási felekezetek diverzitás mutatói között figyelhető meg ($r = 0,585$, $p = 0,01$, $n = 369$). Az eredmények két viszonylag magas korrelációs koefficiens mutatókat mutatnak, az egyik az etnikumok és vallási felekezetek száma ($r = 0,45$, $p = 0,01$, $n = 369$), a másik pedig az etnikumok diverzitás mutatója és a vallási felekezetek száma között ($r = 0,452$, $p = 0,01$, $n = 369$) között.

3. táblázat. A sokféleség és a vallási felekezetek, valamint az etnikumok száma közötti Spearman-korrelációs elemzés eredményeit Lengyelországban

	Etnikumok száma	Etnikumok Simpson-diverzitása	Elemszám
Felekezetek száma	0.73**	0.452**	369
Felekezetek Simpson-diverzitása	0.450**	0.585**	369
Elemszám	369	369	

** Szignifikáns 0.01 szinten

Vallási és etnikai sokféleség Romániában

Romániát két részre lehet osztani eredményeink alapján, a Kárpátokon belüli és kívüli területre. A vallási felekezetek diverzitás mutatója a legmagasabb a magyar határnál és azokban a megyékben, ahol a magyarok többségben vannak. A legmagasabb diverzitás mutató értéke 0.83, míg a legalacsonyabb nulla. Az etnikumok sokféleségének SDI-je nagyon hasonló térbeli eloszlást mutat, mint a vallási felekezeteké. A vallási felekezetek száma magasabb a magyar, szerb

határnál, a Fekete-tenger partján, Bukarest környékén, Kolozsváron, Temesváron és Brassóban. A legmagasabb szám 22, a legalacsonyabb pedig nulla. Az etnikumok száma magasabb a magyar, szerb és román határ háromszögénél és a Fekete-tenger partján.

4. táblázat. A sokféleség és a vallási felekezetek, valamint az etnikumok száma közötti Spearman-korrelációs elemzés eredményei Romániára vonatkozóan

Románia	Etnikumok száma	Etnikumok Simpson-diverzitása	Elemszám
Felekezetek száma	0.687**	0.479**	2939
Felekezetek Simpson-diverzitása	0.558**	0.612**	2939
Elemszám	2939	2939	

** Szignifikáns 0.01 szinten

Románia esetében négy pozitív szignifikáns korrelációt találtunk az etnikumok és vallási felekezetek között (4. táblázat). A legmagasabb korrelációs koefficiens az etnikumok száma és a vallási felekezetek száma között mutatkozik ($r = 0.687$, $p = 0.01$, $n = 2939$). A vallási felekezetek diverzitás és az etnikumok között is erős korreláció mutatkozik ($r = 0.612$, $p = 0.01$, $n = 2939$). A Magyarországhoz és Lengyelországhoz viszonyítva nagyobb korrelációs koefficiens értékek mutatkoztak az etnikumok száma és a vallási felekezetek diverzitás mutatója között ($r = 0.558$, $p = 0.01$, $n = 2939$) és az etnikumok diverzitás mutatója és a vallási felekezetek száma között ($r = 0.479$, $p = 0.01$, $n = 2939$) között.

A VALLÁSI SOKFÉLESÉG TÉRBELI ELOSZLÁSA – TÖRTÉNELMI MEGKÖZELÍTÉS

Lengyelország 1900-as nemzeti határa olyan területet zár körül, amely vallásfelekezetek diverzitása szempontjából homogén. Az 1930-as évi határon kívüli területek még markánsabban elkülönítik az ország vallásilag sokszínűbb részét (2. ábra A).

Eredményeink szerint jelentős különbség van a vallási sokféleség [$F(1,378) = 24.4$, $p < 0.0001$], az etnikai sokféleség [$F(1,378) = 8.1$, $p = 0.005$] és a vallások száma [$F(1,378) = 11.3$, $p = 0.001$] között a Lengyelország részeiben, amelyeket a történelmi nemzeti határok alapján különítettünk el (5. táblázat). A részek

legnagyobb különbsége az országban a vallási sokféleségben található, aztán a vallások számában és végül az etnikai sokféleségben.

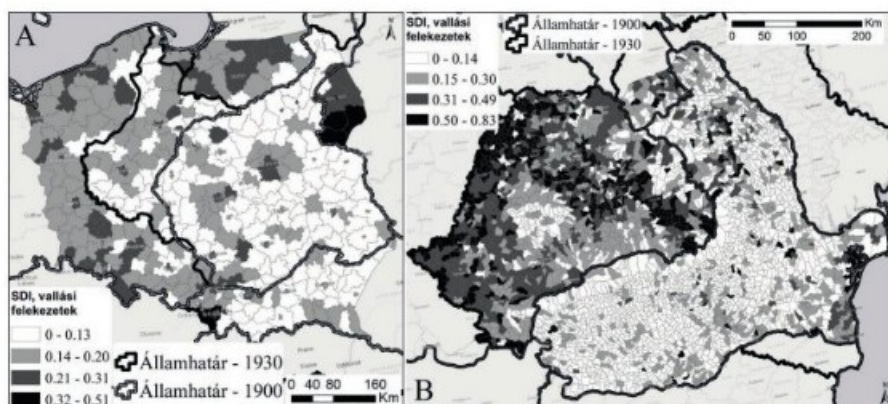
2. ábra.

A) Lengyelország történelmi és mai határai a vallási felekezetek Simpson Diverzitás Index

térképén, szaggatott vonal = 1900-as országhatár, fekete vonal = 1930-as országhatár;

B) Románia történelmi és mai határai a vallási felekezetek Simpson Diverzitás Index térképén,

szaggatott vonal = 1900-as országhatár, fekete vonal = 1930-as országhatár

5. táblázat. Az egyirányú ANOVA-teszt eredményei Lengyelország két része alapján

(1900-as határon belül és 1900-as határon kívül)

df a szabadságfokokat jelenti;

F az F-arányt jelenti = négyzetes közép (csoportok között) / négyzetes közép (csoporton belül)

		Négyzetek összege	df	Négyzetes közép	F	Szign. szint
Vallási diverzitás	Csoportok között	0,115	1	0,115	24,403	< 0,0001
	Csoporton belül	1,774	378	0,005		
	Összes	1,889	379			
Etnikai diverzitás						
Csoportok között				0,206	8,056	0,005
0,206						
1						
	Csoporton belül	9,648	378	0,026		
	Összes	9,854	379			
Felekezetek száma	Csoportok között	13,306	1	13,306	11,317	0,001
	Csoporton belül	444,421	378	1,176		
	Összes	457,727	379			

Etnikumok száma	Csoportok között	6,008	1	6,008	2,670	0,103
	Csoporton belül	850,463	378	2,250		
	Összes	856,471	379			

Románia 1900-ban érvényes nemzeti határa egy vallásilag egységes területet ölel át. A határon túli területek még hangsúlyosabban kiemelik az ország vallásilag gazdagabb és változatosabb régióját. Eredményeink szerint jelentős különbség van a vallási sokféleségben [$F(1,2937) = 1421.4$, $p < 0.0001$], etnikai sokféleségben [$F(1,2937) = 701$, $p < 0.0001$], vallások számában [$F(1,2937) = 518.7$, $p < 0.0001$] és etnikai sokféleségben [$F(1,2937) = 290.2$, $p < 0.0001$] Románia két része között az 1900-as évi történelmi nemzeti határ alapján (2. ábra B, 6. táblázat). A legnagyobb különbséget a vallási sokféleség terén lehet megfigyelni, második helyen az etnikai sokféleség, harmadik a vallások száma, és végül az etnikai sokféleség.

6. táblázat. Az egyirányú ANOVA-teszt eredményei, Románia két része alapján (1900-as határon belül és 1900-as határon kívül)

df a szabadságfokokat jelenti;

F az F-arányt jelenti = négyzetes közép (csoportok között) / négyzetes közép (csoporton belül)

		Négyzetek összege	df	Négyzetes közép	F	Szign. szint
Vallási diverzitás	Csoportok között	30,832	1	30,832	1421,396	<0,0001
	Csoporton belül	63,708	2937	0,022		
	Összes	94,540	2938			
Etnikai diverzitás	Csoportok között	9050,180	1	9050,180	700,897	<0,0001
	Csoporton belül	37923,348	2937	12,912		
	Összes	46973,528	2938			
Felekezetek száma	Csoportok között	11,438	1	11,438	518,681	<0,0001
	Csoporton belül	64,766	2937	0,022		
	Összes	76,204	2938			
Etnikumok száma	Csoportok között	1571,016	1	1571,016	290,156	<0,0001
	Csoporton belül	15902,058	2937	5,414		
	Összes	17473,074	2938			

Jelen tanulmányban a vallási pluralizmus és az etnikai sokféleség térbeli eloszlását Kelet-Közép-Európában elemeztük, különös tekintettel három kiválasztott országra: Magyarországra, Lengyelországra és Romániára. Emellett vizsgáltuk mind a történelmi, mind a jelenlegi határok jelentőségét és hatását.

Elkészítettünk egy átfogó vallási felekezeti adatbázist Kelet-Közép-Európára. Ez az adatbázis könnyen elérhető és bővíthető is a jövőben. Ráadásul egy felhasználóbarát webtérképet tettünk elérhetővé, amely lehetővé teszi a GIS-hez nem értők számára is, hogy hozzáférjenek az adatokhoz. A webtérkép felületén elérhetőek a következő részletek: vallási felekezetek aránya és a Simpson Diverzitás értékek település szinten. Ezenkívül az infografikus fül egy áttekintést nyújt a vallások százalékos eloszlásáról országonként grafikonon bemutatva. A nyomtatási fülön bárki készíthet és kinyomtathat egy térképlapot. Ez a típusú webtérkép és adatkészlet Kelet-Közép-Európában egyedülálló. Ez a tanulmány részletes közép-európai elemzést nyújt a domináns felekezetekről és vallási sokféleségről, összehasonlítva más szerzőkkel, akik hasonló elemzéseket készítettek csak állami szinten (Ahlin *et al.* 2012; Cnaan – Boddie 2015; Dövényi – Németh 2014; Hero – Krech – Zander 2008; Pew Research Center 2022) vagy csak regionális szinten (Pew Research Center 2022; Warf – Vincent 2007). Vallási diverzitással többen is foglalkoztak már a mintaterületünkön belül, például Magyarországon (Bajmócy 2017; Bajmócy 2009; Dövényi – Németh 2014; Harrach 2013; Kocsis 1996), Lengyelországban (Sealy *et al.* 2021) és Romániában (Csala 2015; Pavel *et al.* 2020; Vințe – Furtună – Dărdală 2017).

A modernizáció szociológiai elméletei (Berger 1981; Pollack 2008; Pollack – Rosta 2017) lehetővé tették számunkra, hogy különböző társadalmak változásait kvantitatívan vizsgáljuk, legyen szó az európai kontinensről vagy nagyobb léptékről. Fontos megjegyezni azonban, hogy a kelet-közép-európai társadalmak esetében az elméletek változóihoz tartozó kulturális mutatókból hiányzik a történelmi háttér. Évszázadokon át a nyugati és keleti nagyhatalmak határozták meg a határokat és a nemzeti és állami hovatartozást (Szilárdi – Kakuszi 2022). Eredményeink (vallási diverzitás) támogatják ezt az elméletet, miszerint az egykori nemzeti határok és traumák jelentős hatással vannak a mai vallási pluralizmusra a kelet-közép-európai országokban, úgymint Magyarországon, Lengyelországban és Romániában is. Eredményeink bizonyíthatják, hogy nagy különbség van a vallási diverzitásban település szinten a történelmi és a mai határok esetében (Eberhardt – Owsinski 2015). A határok elmozdultak, de a népesség bizonyos százaléka a korábbi helyén maradt (Eberhardt – Owsinski 2015). Kocsis *et al.* (2015) hasonló eredményeket talált a Kárpátmedencében. A phantomgrenzen.eu weboldal a jelenlegi és a hivatalos állami határok közötti különbségeket mutatja be társadalmi folyamatokra vetítve, mint például a választások. Az országrészek közötti különbségek magyarázhatók az etnikumok sokféleségével is, ahogyan eredményeink is mutatják, pozitív és szignifikáns korrelációkat találtunk a vallási felekezetek (SDI, RI) és az etnikumok (SDI, RI) között. Dimova – Dimov (2021) tanulmányukban is megállapították, hogy a különböző etnikumoknak egy közegben eltérő, de erősebb vallási identitásuk

van. Munkánk kvantitatív módszert (diverzitás mutatók) alkalmaz a Kelet-Közép-Európa vallási diverzitásának mérésére és vizualizálására nagy felbontásban (település szinten). Tudomásunk szerint ez az első olyan tanulmány, amely ezt a módszert alkalmazza ebben a léptéken (település szint) és ebben a régióban (Kelet-Közép-Európa).

TÖRTÉNELMI HATÁRVÁLTOZÁSOK ÖSSZEFÜGGÉSE VALLÁSI FELEKEZETEKSEL EURÓPÁBAN ÉS KELET-KÖZÉP-EURÓPÁBAN

Nemzeti határok változásának fontossága és vizsgálata

A történelmi nemzeti határváltozások és vallási felekezetek kapcsolatnak kutatásával már foglalkoztak Európában az elmúlt években (Abramson – Carter – Ying 2022). Ez a régió gazdag és eseménydús történelemmel rendelkezik, melyet gyakori nemzeti határváltozások és vallási sokféleség jellemez, mint azt már a bevezetésben kifejtettük. A nemzeti határváltozások és vallási meggyőződések közötti kölcsönhatás bonyolult és többdimenziós probléma, amelyet számos történelmi, politikai és kulturális tényező alakított. Korábbi tanulmányok kimutatták, hogy a nemzeti határok változásainak jelentős hatása van a vallási felekezetek térbeliségére. Ugyanakkor ezek a nemzeti határok változásai befolyásolták a vallási közösségek kialakulását és fejlődését, valamint kapcsolatukat az állammal. Célunk, hogy áttekintést nyújtsunk a történelmi nemzeti határváltozások és vallási felekezetek közötti kapcsolatról Európában. Történelmi és kortárs források elemzése mellett, valamint jelenlegi trendek és minták vizsgálatával mélyebb betekintést nyújtsunk a földrajz és a vallás közötti kapcsolatba.

Nemzetközi határokhoz felhasznált adatbázisok

Az EuroGraphics adatbázisának NUTs-2 szintű adminisztratív egységeit használtuk fel. A történelmi nemzeti határokat 1200 és 1790 közötti időszakból Abramson és munkatársainak (2022) kutatásából vettük át, 100 éves időközökkel. A többi történelmi nemzeti határt az *interactivethings* csoport adatbázisából használtuk fel. Ezek a határok egyenlőtlen időközönként vannak reprezentálva, és olyan jelentős történelmi eseményekhez kapcsolódnak, mint az 1880-as, 1914-es, 1920-as, 1938-as, 1945-ös és 1994-es évek.

Térinformatikai és statisztikai módszerek a határváltozások számításához

A történelmi határokat az aktuális NUTS-2 szintű polygonokban számoltuk össze. Az egyes területeken végbement határváltozások számát kiszámítottuk. Négy számítás történt: határváltozások 1200 és 1994 között, határváltozások 1790 és 1994 között, súlyozott értékű határváltozások 1200 és 1994 között, valamint súlyozott értékű határváltozások 1790 és 1994 között. Az 1790-es évet választottuk, mert ettől az évtől kezdve beszélhetünk nemzetekről (francia forradalom).

$$\text{Súlyozott határváltozás} = \text{Határváltozás}_{it} \times \exp\left(\frac{-(1994 - t)}{1994 - t_0}\right)$$

A $\text{Határváltozás}_{it}$ értéke 1, ha egy határváltozás bekövetkezett az i . egységben és t . évben. Ezen módszerrel minden történelmi határváltozást egy 0 és 1 közötti számmal súlyozunk, a legutóbbi határváltozás a legmagasabb súlyt kapja (1).

A határváltozásokat hot-spot/cold-spot elemzéssel jelenítettük meg, amely az adatok térbeli elrendeződése alapján súlyoz, és statisztikailag szignifikáns hot-spotokat, cold-spotokat és nem szignifikáns területeket jelenít meg a Getis-Ord G_i^* statisztikát használva.

Továbbá elemzésre került a vallási sokféleség térbeli eloszlása is. Ennek az elemzésnek a módszerét már a fejezet első részében (*Vallási felekezetek diverzitása Kelet-Közép-Európában*) kifejtettük.

Az adathalmazunk térbeli autokorrelációjának elemzéséhez a Moran I statisztikát használtuk. Ez a statisztika az attribútum-értékein alapuló térbeli autokorrelációt méri. Ha szignifikáns és magas pontszámokat kapunk, akkor az adathalmazban térbeli autokorreláció van jelen.

Határváltozásokkal és vallási diverzitással kapcsolatos eredmények

Az 1790 és 1994 között Európában lezajlott határváltozások elemzése sokszínű mintázatokat tárt fel a régióban. A térkép bemutatja ezeket a határváltozásokat, különösen hangsúlyozva Kelet-Közép-Európát. A keleti és északkeleti régiókban, ideértve Ukrajnát és Fehéroroszországot is, kiemelkedően magas határváltozás-értékeket figyelhetünk meg (lásd 2. ábra).

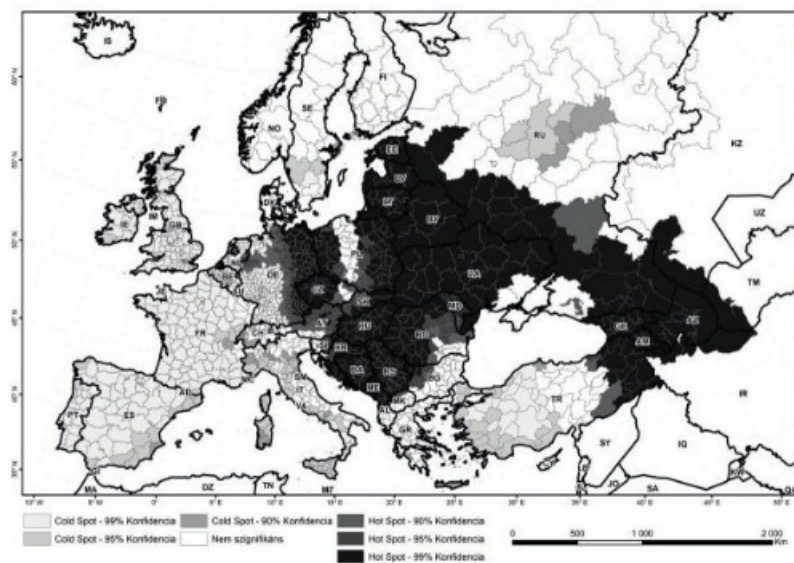
Ráadásul, Magyarország, Szlovákia és a Balkán országai sűrűbb koncentrációt mutatnak a magasabb határváltozások tekintetében NUTS3 szinten. Viszont az 1790 és 1994 közötti időszakban Európa nyugati részén viszonylag kevés határváltozást volt.

Pew Research Center által közzétett jelentés szerint Európában jelentős szintű vallási diverzitás tapasztalható (Pew Research Center 2022). A jelentés rámutat arra, hogy Európa vallási sokfélesége különböző régiók között igen eltérő. Például Nyugat-Európában jelentősebb mértékű vallási sokféleséget tapasztalhatunk, ellentétben Kelet-Európával. Az Egyesült Királyság, Franciaország és Németország olyan országok, ahol kiemelkedően sokszínű vallási közösségek élnek, magukban foglalva különböző vallási csoportokat, mint például a kereszténység, az iszlám, a zsidó vallás. Másrészt, Kelet-Közép-Európa országai, mint például Lengyelország és Románia, kevésbé változatos vallási képet mutatnak, mivel főként egy domináns vallási hagyományra épülnek.

Az Európa térképén végzett hot-spot/cold-spot elemzés egyértelmű térbeli mintázatokat mutat a határváltozások tekintetében. Kelet-Közép-Európában magas határváltozás-értékek és hot-spotok figyelhetők meg, ami arra utal, hogy ebben a régióban gyakoribbak voltak a területi módosítások és változtatások a 19–20. században. Ellenben Nyugat-Európa alacsonyabb határváltozás-értékeket és cold-spotokat kaptunk eredményül. Ez azt sugallja, hogy a nyugat-európai országok területi határai stabilitása és folytonossága nagyobb volt, kevesebb változást tapasztaltak az adott évek során.

Ellentétben Közép-Európában (Németország, Ausztria, Csehország) nincsenek szignifikáns hot- vagy cold-spotok. Ez arra utal, hogy nem csoportosulnak térben különösen magas vagy alacsony értékek.

3. ábra. A NUTS3 szintű történelmi határváltozások hot-/cold-spot elemzésének eredményei

A 2. táblázatban bemutatott eredmények az Európa határváltozásainak és vallási sokféleségének változásaira vonatkozó elemzés eredményeit mutatják. A Moran-index, amely a térbeli autokorrelációt méri, mérsékelten pozitív korrelációt mutat az Európa határváltozásaira (0,07). A szignifikancia szint (p-érték) kevesebb, mint 0,001, megerősítve az észlelt minták statisztikai szignifikanciáját. Ezek az eredmények fontos betekintést nyújtanak az Európa határváltozásainak és vallási sokféleségének térbeli dinamikájába, hangsúlyozva a regionális mintázatok jelentőségét, és rámutatva az alapvető tényezők további vizsgálatának szükségességére, amelyek alakítják ezeket a trendeket.

7. táblázat Moran's I elemzés eredményeinek összefoglaló táblázata

	Európai határváltozások	Európai vallási diverzitás változásai
Moran-index	0,07	1,01
Szignifikancia szint (p-érték)	< 0,001	< 0,001
Kritikus érték (z-érték)	38,57	14,99
Térbeli autokorreláció	igen	igen

Az Európa és Kelet-Közép-Európa határainak és vallási sokféleségének elemzése kiemelkedő térbeli mintázatokat tárt fel. E mintázatok megmutatják mind a „forrópontokat”, mind a „hidegpontokat”, melyek azt jelzik, hogy hol van csoportosulás a területi változásokban, illetve hol minimálisak ezek a változások. A hot-/cold-spot elemzés értékes betekintést nyújt az adott országokban lezajlott határváltozások történeti dinamikájába. A forrópontok azokat a területeket emelik ki, ahol gyakori területi változások történtek, melyeket gyakran történelmi események, politikai folyamatok és etnikai konfliktusok befolyásoltak. A hidegpontok pedig a stabilitást és a folytonosságot jelölik, ahol kevésbé voltak jellemzőek a területi módosítások.

Tanulmányunk továbbá vallási meggyőződéseken alapuló forrópont- és hidegpontelemzést is végzett. Célja az volt, hogy azonosítsa azokat a területeket, ahol szignifikánsan magas a vallási diverzitás és azokat, ahol homogén területek találhatóak vallási szempontból. Az eredmények értékes betekintést nyújtanak az Európa és Kelet-Közép-Európa területi határainak és vallási sokféleségének térbeli dinamikájába. A megfigyelt szignifikáns pozitív korrelációk és csoportosulások azt mutatják, hogy mind a határváltozások, mind a vallási sokféleség esetében térbeli mintázatok jelennek meg. Ez aláhúzza a regionális tényezők és történelmi dinamikák fontosságát ezeknek a trendeknek az alakításában. A történelmi események, politikai folyamatok, etnikai konfliktusok és szociokulturális tényezők valószínűleg kulcsszerepet játszanak a határváltozások és a vallási sokféleség térbeli mintázatában. Ezeknek a tényezőknek a megértése

mélyebb betekintést nyújthat azokba a történelmi, társadalmi és politikai folyamatokba, amelyek alakították Európa határait és térbeli vallási sajátosságait.

VALLÁSI PROGNÓZIS

Magyarországon a rendszerváltás óta a 2022-es népszámlálás volt a negyedik országos nagy összeírás. A népszámlálás kérdései kitérnek a vallási hovatartozására. Cikkünkben az erre adott válaszokat elemezzük a hazai és a nemzetközi trendeket vizsgálva. Célunk megbecsülni a hazai felekezetekhez tartozók, a felekezetekhez nem tartozók és a nem válaszolók arányát 2022-ben, valamint ugyanazzal a módszerrel becsüljük a nagyobb egyházak (római katolikus, református, evangélikus és görögkatolikus) létszámát is. Olyan országokat választottunk a kelet-közép-európai régióból, ahol a 2021/22-es népszámlálási adatok már a rendelkezésünkre álltak. Magyarországon a 2011-es népszámlálás során nem várt eredmények születtek a vallási megoszlás tekintetében, amit a legtöbben a rossz kérdésfeltevésnek tulajdonítanak. Ez a trend azonban megfigyelhető. Hasonló eredmények állapíthatók meg a többi vizsgált országban is, és a legújabb felmérés eredményi alapján ismét fordult az arány a felekezetekhez nem tartozók és a nem válaszolók között (három országban). Statisztikai módszerekkel négy különböző scenáriót állítottunk fel, amelyekben becsüljük a hazai felekezetekhez tartozók, a felekezetekhez nem tartozók és a nem válaszolók arányát. A becslések pontosságának elemzésével választottuk ki a legvalószínűbb forgatókönyvet. A frissen megjelent magyarországi adatokat egészen pontosan becsültük meg. Látható, hogy nálunk nem fordult meg a trend, tovább nőtt a nem válaszolók aránya. Hazai adatok alapján a római katolikus egyház veszítette a legtöbb tagot, becsléseinket meghaladó létszámot, míg a Hit Gyülekezete tudott gyarapodni a legjobban a 20 ezer taggal rendelkező egyházak közül.

Népszámlálás adatok

Magyarországon a rendszerváltás után először 1992-ben történt országos szintű összeírás, majd 2001, 2011 és 2022-ben. Utóbbi 2022 októberben kezdődött és 2023 szeptemberében hozták nyilvánosságra a részletes adatokat, amely a vallási adatokat is tartalmazza. A többi négy országban is ezekben az időpontokban történtek országos felvételezések. Horvátországban 1991-ben nem történt ilyen, mivel még Jugoszlávia része volt, Ausztriában személyiségi jogi megfontolásokból a felekezeti hovatartozást nem lehetett jelölni 2011-ben (8.

táblázat). Az országok kiválasztásánál jelentős szerepe volt annak, hogy már legyen előzetes vagy részletes, friss 2021/22-es népszámlálási adat, valamint hazánkkal egy régióba tartozzon az adott ország. (Kelet-Közép-Európa és keresztény többség).

8. táblázat. Népszámlálási adatok 1991 és 2021 között

	Népszámlálás éve				Felmérést végző hivatal weboldala
	1991/2	2001	2011	2021/2	
Magyarország	✓	✓	✓	X	https://www.ksh.hu
Ausztria	✓	✓	X	✓	https://www.statistik.at/
Csehország	✓	✓	✓	✓	https://www.czso.cz/csu/czso/home
Horvátország	X	✓	✓	✓	https://dzs.gov.hr/en
Szlovákia	✓	✓	✓	✓	https://slovak.statistics.sk/

(saját szerkesztés)

Statisztikai elemzés

Minden ország minden egyes évéhez kiszámoltuk a felekezetekhez tartozó, a felekezetekhez nem tartozó és a nem válaszolók/ismeretlen választ adók százalékos arányát a teljes népességhez képest. A következő képlettel kiszámoltuk országonként az évek közötti változás arányát:

$$VA = \frac{T_1 + T_0}{T_0} \times 100$$

ahol VA a két időpont közötti változás aránya, T_1 az adott időpont, míg T_0 a T_1 -nél egyvel korábbi időpontot jelöl.

A kiszámított változások arányai alapján kategóriánként és országonként változástrendeket számoltunk, ezek alapján négy scenáriót állítottunk fel Magyarország 2022-es népszámlálási eredményére és kizárólag a vallási kérdésre vonatkozóan. Az elsőben hosszú idősoros (1991–2021) nemzetközi trendek (négy ország) alapján becsültük a három kategória megoszlását. A második scenárióban húszéves nemzetközi adatok alapján becsültünk. A harmadik scenárióban ugyanazt a módszert alkalmazva még rövidebb időtáv (2011–2021) változásai alapján becsültünk. A negyedik verzióban a hazai trendek alapján számoltunk, az 1992, 2001 és 2011-es adatok alapján.

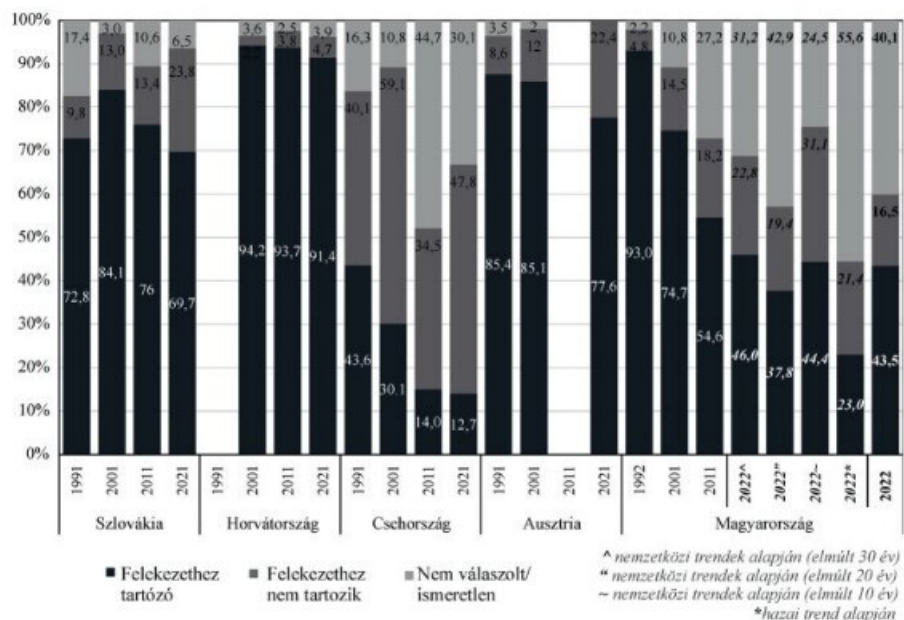
A különböző scenáriók eredményeit a 2022-es népszámlálás eredményein lehet validálni, amelyet 2023. szeptember végén hoztak nyilvánosságra. A többi ország adatain viszont már korábban elvégeztük a validálást, ugyanazzal a módszerrel becsültük a 2021-es külföldi népszámlálási adatokat, mint Magyarország esetén. A különböző scenáriók eredményeit összevetettük a tényleges, mért adatokkal. Eredményeink pontosságbecslésére az átlagos hibaszázalék-mutatót használtuk. A becsült értékből kivontuk a mért adatot, majd elosztottuk a mért adattal, és százzal megszorozva százalékká alakítottuk.

$$\text{Hibaszázalék} = \frac{\text{valós adat} - \text{becsült adat}}{\text{becsült adat}} \times 100$$

Eredmények

A felekezetekhez tartozók aránya az elmúlt felmérések alapján minden országban fokozatos csökkenést mutat (Inglehart 2020; Pollack – Rosta 2022). Számuk egyedül Szlovákiában növekedett a rendszerváltást követő években, majd itt is mérsékeltebb csökkenésbe fordult át a trend (4. ábra). A felekezetekhez nem tartozók és a nem válaszolók aránya változó, de megfigyelhető, hogy a 2011-es népszámlálásokon a nem válaszolók nagyobb arányban voltak, mint a felekezeten kívüliek. 2021-re ez felcserélődött, és minden országban nagyobb arányban vallották magukat az emberek felekezeten kívülinek. Az 1991-es és újabb nemzetközi adatok alapján számolt scenárió (2022[^]) úgymond követi a magyar trendet, jól beillik a sorba. Azonban a 2022~ scenárió azt a trendet mutatja, hogy a felekezeten kívüliek lesznek nagyobb arányban a nem választakhoz képest. A harmadik verzió (2022^{*}) a 2011-es felméréshez képest feleannyi felekezethez tartozót becsül, és az ország háromnegyede felekezeten kívüli vagy nem válaszoló.

4. ábra. Felekezethez tartozók, nem tartozók és nem válaszoló vagy ismeretlen választ adók százalékos megoszlása a népszámlálások évében, valamint négy becslést Magyarországra vonatkozóan

(saját szerkesztés)

Több scenárióra is végeztünk becsléseket – és azok alapján validációt – mind a négy országra. A szürke árnyalatú kiemelések segítenek az eredmények leolvasásában. A legkevesebb szürkeárnyaltos kiemelés a tízéves nemzeti adatokon alapuló becslésnél látható, tehát ez volt a leggyengébben teljesítő becslés (9. táblázat). A második legrosszabbul teljesítő a húszéves nemzeti és a tízéves nemzetközi adatokon alapuló becslések. Eredményeink azt mutatják, hogy a húsz- és harmincéves nemzetközi adatokon alapuló becslések a legpontosabban. A harmincéves nemzetközi adatok esetén a becslések 63 százalékánál 10 százalékon belüli volt a becslés hiba százaléka. Ebben az oszlopban egyedül a szlovák nem válaszolókat mutattak 30 százaléknál magasabb hibaszázalékot.

9. táblázat. Népszámlálás adatok alapján becült értékek, mért adatok és a becslés átlagos százalékos hiba (ASZH) értékei országos bontásban. A szűre aránylatok az alacsony hibaszázalékú becsléseket emelik ki (10% < 20% < 30% < n.a. = nincs adat)

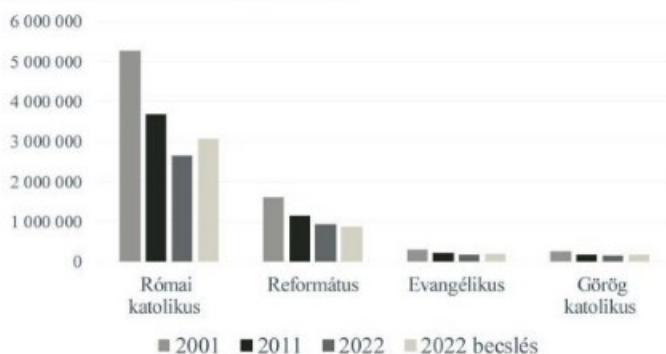
Becült	20 éves nemzeti adatok alapján			10 éves nemzeti adatok alapján			30 éves nemzetközi adatok alapján			20 éves nemzetközi adatok alapján			10 éves nemzetközi adatok alapján			Mért adat
	ASZH	Becült	ASZH	ASZH	Becült	ASZH	ASZH	Becült	ASZH	ASZH	Becült	ASZH	ASZH	Becült	ASZH	
Szlovákia	Felekezethez tartozó	78,2	12,2	68,7	-1,5	67,1	-3,8	63,3	-9,2	55,5	-20,4	69,7				
	Felekezethez nem tartozó	15,8	-33,6	13,8	-41,9	18,1	-23,9	21,0	-11,6	15,9	-33,2	23,8				
	Nincs válasz /ismeretlen	19,6	202,6	37,5	477,1	12,5	92,0	18,5	184,5	29,6	356,0	6,5				
Horvátország	Felekezethez tartozó	n.a.	n.a.	93,3	2,0	83,0	-9,3	78,9	-13,7	65,6	-28,2	91,4				
	Felekezethez nem tartozó	n.a.	n.a.	6,5	38,8	5,0	6,2	5,5	16,1	3,6	-22,6	4,7				
	Nincs válasz /ismeretlen	n.a.	n.a.	-2,2	-158,2	3,8	-2,3	6,0	55,1	10,5	172,4	3,9				

Csehország	Felekezethez tartozó	8,1	-36,1	6,5	-48,6	13,8	8,8	13,3	4,5	11,5	-9,7	12,7
	Felekezethez nem tartozó	35,5	-25,6	20,2	-57,8	49,1	2,8	55,5	16,1	37,8	-21,0	47,8
	Nincs válasz /ismeretlen	160,8	434,3	302,4	904,8	34,9	15,8	58,3	93,7	115,7	284,3	30,1
Ausztria	Felekezethez tartozó	84,8	9,3	n.a.	n.a.	75,6	-2,6	71,7	-7,6	n.a.	n.a.	77,6
	Felekezethez nem tartozó	16,7	-25,2	n.a.	n.a.	16,0	-28,5	18,2	-18,8	n.a.	n.a.	22,4
	Nincs válasz /ismeretlen	1,1	n.a.	n.a.	n.a.	3,0	n.a.	4,1	n.a.	n.a.	n.a.	0

(saját szerkesztés)

A nagyobb felekezetek változását is elemeztünk, valamint ugyanazzal a módszerrel becsültük a 2022-es adatokat (5. ábra). A római katolikus egyház hívőinek száma jobban csökkent, mint ahogy az előrejelzésünk mutatta a nemzetközi adatok alapján. A református egyház pár ezer fővel több hívet tartott meg, mint amennyit becsültünk. Az evangélikus és a görögkatolikus egyházak esetén a becslések nagyon pontosak voltak, tehát az esetükben a nemzetközi trendeknek megfelelően alakult a taglétszámuk. A nagyobb felekezetek eloszlása térben jelentősen nem változott, a taglétszámukban figyelhető meg csökkenés országosan (Tóth 2024).

5. ábra. A nagyobb vallási felekezetek megoszlása Magyarországon (2001, 2011, 2022) és az általunk becsült 2022-es adatok

(saját szerkesztés)

A kisebb, 20 ezer tagot számláló egyházak tagszáma ingadozó (többéves átlagban ugyanannyi), de a Hit Gyülekezete folyamatos növekedést mutat.

Következtetések

A 2011-es népszámlálás meglepő eredményeket hozott hazánkban, erősen növekedett a nem válaszolók száma, és közben csökkent a felekezetekhez tartozók száma. Ezt itthon a rossz kérdésfeltevésnek tulajdonították (Dövényi – Németh 2014), de a többi négy vizsgált országban is ugyan ez a trend figyelhető meg. A 2021/22-es népszámlálás szintén érdekes eredményeket hozott a felekezeten kívüli és nem válaszolók/ismeretlen választ adók arányában a másik négy vizsgált országban. A felekezeten kívüliek nagyobb százalékban vannak jelen a legfrissebb felmérések alapján, ami azt jelenti, hogy a nem válaszolók állást foglaltak, és felekezeten kívülinek deklarálta magát a többség, ebből következően a felekezethez tartozók aránya csökkent minden vizsgált országban. Ezek

alapján a harmadik scenárió (2022~) bekövetkezése igen valószínűnek tűnt, ami szintén a felekezetekhez nem tartozók arányát becsüli többre, mint a nem válaszolókat, de a friss eredmények megmutatták, hogy a nemzetközi tízéves trendekkel ellentétben hazánkban a nem válaszolók aránya lett nagyobb (húsz- és harmincéves nemzetközi trendeknek megfelelően). A hazai trendek alapján a harmadik scenárió (2022*) tűnt a legkevésbé valószínűnek, ilyen mértékben ugyanis sehol sem csökkent a felekezetekhez tartozók száma.

A becsléseink validációja kimutatta, hogy a hazai adatok alapján becsült értékek hibaszázaléka igen magas, tehát pontos becslésre egyáltalán nem használhatók. A nemzetközi adatok alapján becsült értékek validációja már sokkal pontosabb eredményt adott, ezek közül is a harmincéves nemzetközi adatok alapján becsült értékek mutatták a legalacsonyabb hibaértékeket (91%-a 30% alatti hibaértékek). A validáció eredményei alapján is az első és második scenáriók mutatták a legpontosabb becslést a valós 2022-es eredményekhez képest. Mindkét esetben a felekezetekhez tartozók aránya az összlakosság felénél alacsonyabb szintre prognosztizálható (46%, illetve 44,4%). A nagyobb hazai egyházak tagságát is meglehetősen pontosan lehet becsülni a korábbi módszerrel. Egyedül a római katolikus egyház tagságát becsültük felül a nemzetközi trendek alapján, ami azt jelenti, hogy a környező országokénál nagyobb arányban csökkent a római katolikus hívők száma hazánkban.

ÖSSZEGZÉS

A bemutatott három kutatás, reményeink szerint igazolta, hogy a vallási sokféleség kutatásának léteznek új, eredeti megközelítései és módszerei, melyek alkalmazása a sokféleség olyan dimenzióira is rámutatnak, amelyekkel a korábbi kutatások nem vagy csak kevés hangsúllyal törődtek. Ezek a módszerek megalapozzák azt a lehetőséget is, hogy a rendelkezésre álló adatbázisokat továbbiakkal kapcsoljuk össze, ami által a regionális tér még árnyaltabban és igényesebben vizsgálható.

IRODALOM

- Abramson, Scott F. – David B. Carter – LUWEI Ying. 2022. „Historical Border Changes, State Building, and Contemporary Trust in Europe.” *American Political Science Review* 116 (3): 875–95. DOI: <https://doi.org/10.1017/S0003055421001428>
- Ahlin, Lars – Jørn Borup – Marianne Qvortrup Fibiger – Lene Kühle – Viggo Mortensen – René Dybdal Pedersen. 2012. „Religious Diversity and Pluralism: Empirical Data and

- Theoretical Reflections from the Danish Pluralism Project." *Journal of Contemporary Religion* 27 (3): 403–418. DOI: <https://doi.org/10.1080/13537903.2012.722034>
- Bajmócy Péter. 2009. *Általános etnikai és vallási földrajz*. JATE Press.
- Bajmócy Péter. 2017. Magyarország népességének etnikai és vallási diverzitása 1910-ben és 2001-ben. 2017. <https://docplayer.hu/31606403-Magyarorszag-nepessegeinek-etnikai-es-vallasi-diverzitasa-1910-ben-es-2001-ben-bajmocy-peter-4-az-etnikai-es-vallasi-diverzitasa-szamitasi-modja.html>
- Balibar, Étienne. 2004. *We, the People of Europe?: Reflections on Transnational Citizenship*. Princeton University Press.
- Berger, P. L. 1981. *Modernisation and Religion*. ESRI Fourteenth Geary Lecture.
- Bouma, Gary D. – Rodney Ling – Douglas Pratt. 2010. *Religious Diversity in Southeast Asia and the Pacific*. Dordrecht: Springer Netherlands. DOI: <https://doi.org/10.1007/978-90-481-3389-5>
- Cipriani, Roberto. 2011. „Religions in Europe.” *Religion* 39 (2): 109–16. DOI: <https://doi.org/10.1016/J.RELIGION.2009.01.017>
- Cnaan, Ram A. – Stephanie C. Boddie. 2015. „Philadelphia Census of Congregations and Their Involvement in Social Service Delivery.” *Social Service Review* 75 (4): 558–79. DOI: <https://doi.org/10.1086/323163>
- Csala, Dénes. 2015. Religious Diversity in Romania Visualized on Colorwheels – Kontext. 2015. <https://csaladenes.wordpress.com/2015/03/01/religions-of-romania-visualized-on-colorwheels/>
- Delanty, Gerard. 2015. „Europe in World Regional Perspective: Formations of Modernity and Major Historical Transformations.” *The British Journal of Sociology* 66 (3): 420–40. DOI: <https://doi.org/10.1111/1468-4446.12144>
- Delanty. 2018. „The Historical Regions of Europe: Civilizational Backgrounds and Multiple Routes to Modernity.” *Historická Sociologie* 12 (1): 9–24. DOI: <https://doi.org/10.14712/23363525.2014.35>
- Dimova, Lilia – Martin Dimov. 2021. „Religion and Ethnicity: Paradoxes and Scientific Challenges.” *International Journal of Sociology* 51 (5): 360–74. DOI: <https://doi.org/10.1080/00207659.2021.1964273>
- Dövényi, Zoltán – Ádám Németh. 2014. „A vallási diverzitás változása Magyarországon 2001 és 2011 között.” *Területi Statisztika* 54 (6): 550–73.
- Eberhardt, Piotr – Jan Owsinski. 2015. *Ethnic Groups and Population Changes in Twentieth Century Eastern Europe: History, Data and Analysis*. Routledge. DOI: <https://doi.org/10.4324/9781315704470>
- Eck, Diana L. 2001. „A New Religious America: How a »Christian Country« Has Become the World's Most Religiously Diverse Nation.” San Francisco: Harper.
- Eurostat. 2022. EuroGeographics for the Administrative Boundaries. 2022. <https://ec.europa.eu/eurostat/web/gisco/geodata/reference-data/administrative-units-statistical-units/census#units11>
- Ferrari, Silvio – Sabrina Pastorelli. 2012. *Religion in Public Spaces : A European Perspective*. Routledge. <https://www.routledge.com/Religion-in-Public-Spaces-A-European-Perspective/Ferrari-Pastorelli/p/book/9781138279377>

- Harrach, Gabe. 2013. „The Demographic Role of Religion in Hungary, Fertility of Denominations at the Beginning of the 20th Century.” *Hungarian Geographical Bulletin* 62 (3): 267–88.
- Hero, Markus – Volkhard Krech – Helmut. Zander. 2008. *Religiöse Vielfalt in Nordrhein-Westfalen : Empirische Befunde Und Perspektiven Der Globalisierung Vor Ort*. 322.
- Inglehart, Ronald F. 2020. „Religion's Sudden Decline: What's Causing It, and What Comes Next?” *Religion's Sudden Decline: What's Causing It, and What Comes Next?*, January, 1–191. DOI: <https://doi.org/10.1093/oso/9780197547045.001.0001>
- Kaufmann, Jörg – AG Schering. 2014. „Analysis of Variance ANOVA.” *Wiley StatsRef: Statistics Reference Online*, September. DOI: <https://doi.org/10.1002/9781118445112.STAT06938>
- Kendall, M. G. 1994. *Kendall's Advanced Theory of Statistics*. Alan Stuart (szerk.), London: John Wiley & Sons. <https://www.wiley.com/en-us/Kendall%27s+Advanced+Theory+of+Statistics%2C+3+Volumes%2C+Set%2C+6th+Edition-p-9780470669549>
- Kocsis, Károly. 1996. A népesség etnikai és vallási tagozódása. In *Magyarország társadalmi-gazdasági földrajza*, 147–73. Budapest: ELTE Eötvös Kiadó.
- Kocsis, Károly – Patrik Tátrai – Norbert Agárdi – Dániel Balizs – András Bognár – Zolt Bottlik – Anikó Kovács – Árpád Varga E. 2015. *Changing Ethnic Patterns of the Carpatho-Pannonian Area*. Károly Kocsis – Patrik Tátrai (szerk.), Budapest: MTA Csillagászati és Földtudományi Kutatóközpont Földrajztudományi Intézet.
- Monnot, Christophe – Jörg Stolz. 2014. „The Diversity of Religious Diversity. Using Census and NCS Methodology in Order to Map and Assess the Religious Diversity of a Whole Country.” *Religious Pluralism: Framing Religious Diversity in the Contemporary World* 9783319066233 (October): 73–91. DOI: https://doi.org/10.1007/978-3-319-06623-3_6
- MPIDR – CGG. 2013. *MPIDR Population History GIS Collection – Europe*. Rostock.
- Pavel, Alexandru – Bogdan Andrei Moldovan – Karima Kourtiti – Peter Nijkamp. 2020. „Urban or Rural: Does It Make A Difference for Economic Resilience? A Modelling Study on Economic and Cultural Geography in Romania.” *Sustainability* 2020, Vol. 12, Page 3776 12 (9): 3776. DOI: <https://doi.org/10.3390/SU12093776>
- Pew Research Center. 2022. *Methodology, Religious Diversity Index*. 2022. <https://www.pewresearch.org/religion/2014/04/04/methodology-2/#fn-20165-11>
- Pollack, Detlef. 2008. „Religious Change in Europe: Theoretical Considerations and Empirical Findings” *social compass* 55 (2): 168–86. DOI: <https://doi.org/10.1177/0037768607089737>
- Pollack, Detlef – Gergely Rosta. 2017. „Religion and Modernity: An International Comparison.” *Religion and Modernity: An International Comparison*, December, 1–487. <https://doi.org/10.1093/oso/9780198801665.001.0001>
- Pollack, Detlef – Gergely Rosta. 2022. *Religion in Der Moderne: Ein Internationaler Vergleich*. https://www.campus.de/buecher-campus-verlag/wissenschaft/soziologie/religion_in_der_moderne-15905.html
- Rhoades, Stephen A. 1993. „The Herfindahl-Hirschman Index.” *Federal Reserve Bulletin*, no. Mar: 188–89. <https://econpapers.repec.org/RePEc:fip:fedgrb:y:1993:i:mar:p:188-189:n:v.79no.3>

- Sealy, Thomas – Tina Magazzini – Tariq Modood – Anna Triandafyllidou. 2021. "Managing Religious Diversity in Europe." *The Oxford Handbook of Religion and Europe*, December, 567–84. DOI: <https://doi.org/10.1093/OXFORDHOB/9780198834267.013.31>
- Shapiro, S. S. – M. B. Wilk. 1965. "An Analysis of Variance Test for Normality (Complete Samples)." *Biometrika* 52 (3–4): 591–611. DOI: <https://doi.org/10.1093/biomet/52.3-4.591>
- Simpson, E. H. 1949. "Measurement of Diversity." *Nature* 163 (4148): 688–688. DOI: <https://doi.org/10.1038/163688a0>
- Smirnov, N.V. 1939. "Estimate of Deviation between Empirical Distribution Functions in Two Independent Samples." *Bulletin Moscow University*.
- Szilárdi, Réka – Szilvia Kakuszi. 2022. "Borderline társadalomzavar? Kísérlet a kelet-közép-európai társadalmak metaforikus értelmezésére." *Valóság* 45 (3): 45–56.
- Tóth, Géza. 2024. *A Népszámlálások Vallási Adatainak Eredményei Térképeken*. Központi Statisztikai Hivatal. DOI: <https://doi.org/10.15196/KSH202401>
- Vertovec, Steven. 2007. "Super-Diversity and Its Implications." *Ethnic and Racial Studies* 30 (6): 1024–1054. DOI: <https://doi.org/10.1080/01419870701599465>
- Vințe, Claudiu – Titus Felix Furtună – Marian Dârdală. 2017. *Romanian Statistical Review* Nr. 4.
- Warf, Barney – Peter Vincent. 2007. "Religious Diversity across the Globe: A Geographic Exploration." *Social and Cultural Geography* 8 (4): 597–613. DOI: <https://doi.org/10.1080/14649360701529857>
- Warf, Barney – Mort Winsberg. 2008. "The Geography of Religious Diversity in the United States." *Professional Geographer* 60 (3): 413–24. <https://doi.org/10.1080/00330120802046786>
- Zrinščak, Siniša. 2014. "Re-Thinking Religious Diversity: Diversities and Governance of Diversities in »Post-Societies.«" *Religious Pluralism: Framing Religious Diversity in the Contemporary World* (October): 115–31. DOI: https://doi.org/10.1007/978-3-319-06623-3_8